

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15

Бурдін М. Ю.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ

УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ЗЕМЛЕРОБСЬКА КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ БІЛЬШОВИЗМУ

UKRAINIAN CIVILIZATIONAL-LEGAL AGRICULTURAL CULTURE IN THE CONTEXT OF THE SOCIALIST IDEOLOGY OF BOLSHEVISM

У статті розглядаються ідейні витoki конфлікту більшовизму та української землеробської культури, цивілізаційно-правові засади якої суперечили класовому підходу. Автор відзначає, що українське селянство виявилось не готовим комплексно протидіяти більшовицькій пропаганді, по-перше, через свій соціокультурний індивідуалізм, а по-друге, через відсутність послідовного курсу щодо земельного питання власних політичних еліт.

Ключові слова: землеробська культура, марксизм, більшовизм, соціалістична ідеологія, українське селянство.

В статье рассматриваются идейные истоки конфликта большевизма и украинской земледельческой культуры, цивилизационно-правовые основы которой противоречили классовому подходу. Автор отмечает, что украинское крестьянство оказалось не готовым комплексно противодействовать большевистской пропаганде, во-первых, в силу своего социокультурного индивидуализма, а во-вторых, из-за отсутствия последовательного курса по земельному вопросу собственных политических элит.

Ключевые слова: земледельческая культура, марксизм, большевизм, социалистическая идеология, украинское крестьянство.

The article considers the ideological origins of the conflict between Bolshevism and the Ukrainian agricultural culture, whose civilizational and legal foundations contradicted the class approach. The author notes that the Ukrainian peasantry was not ready to counteract Bolshevik propaganda in a complex way, firstly because of its sociocultural individualism, and secondly, because of the lack of a consistent course on the land issue of its own political elites.

Key words: agricultural culture, Marxism, Bolshevism, socialist ideology, Ukrainian peasantry.

Постановка проблеми. Одним із найтяжчих періодів в історії українського села виявилось більшовицьке панування. Продрозкладка, суцільна колективізація, два голоди та Голодомор, «безперспективні» села – цей перелік випробувань, які лягли на плечі українського селянина можна продовжувати й далі. Більшовизм з його класовою ідеологією, правовим нігілізмом став справжнім викликом українській землеробській цивілізації, намагаючись підірвати її фундаментальні засади, що плекалися століттями. Як так сталося, що ця руйнівна ідеологія протягом кількох десятиліть була пануючою на наших землях? Чому образ українського селянина-господаря в більшовицькій інтерпретації соціалізму перетворився на класового ворога? Ці питання й сьогодні залишаються актуальними, привертаючи увагу дослідників.

Дослідити деструктивний вплив більшовицької ідеології на традиційне українське село ще з 90-х рр. минулого століття намагалися такі фахівці, як С. Кульчицький, В. Верстюк, М. Шаповал та інші [3; 7; 11]. До того ж основний акцент робився вже на періоді після захоплення більшовиками влади, коли вони приступили до практичної реалізації своїх експериментів. Водночас невиважено мало уваги надавалося саме визріванню основних постулатів ідеології більшовизму щодо землі та селян у новій державі «диктатури пролетаріату».

Метою статті є спроба прослідкувати еволюцію основних ідей марксизму щодо приватновласницьких земельних відносин та їх тлумачення російськими послідовниками К. Маркса. Це дасть змогу оцінити їхній вплив на долю української землеробської цивілізаційно-правової культури.

Виклад основного матеріалу. К. Маркс не залишив детального опису комунізму, але з його творів випливає, що це мав бути особливий лад, у якому здійсняться мрії про соціальну рівність, встановиться безкласова структура суспільства, зникне держава, буде ліквідована приватна власність – головне зло класового суспільства, а тоді «виробничі сили та всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком» і здійсниться головний комуністичний принцип: від кожного за здібностями, кожному за потребами [9, с. 21]. Важливо підкреслити, що у К. Маркса і Ф. Енгельса не було чіткої, сталої оцінки ролі російського селянства. У 1875 р. в передмові до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» вони схилилися до можливості безпосереднього переходу від общини до комуністичної форми власності. Але вже через два роки К. Маркс у листі до ідейного лідера ліберальних народників М. Михайловського писав, що Росія зможе піднятися до рівня західних націй лише за умови, якщо попередньо перетворить значну частину своїх селян у пролетарів, а «після цього, уже опинившись у лоні

капіталістичного ладу, вона буде підпорядкована його мемуричним законам» [9, с. 120].

Варто акцентувати увагу на тому, що соціалістична ідеологія більшовицької партії мала силу впливу на суспільну свідомість, позаяк жоден народ Російської імперії, окрім прибалтійських, не мав своєї національної державницько-правової ідеології, яка б забезпечила світоглядне розуміння перспектив свого історичного розвитку. Це зумовлюється тим, що Російська імперія загальмувала еволюційний розвиток народів і не випродукувала ті сили, які об'єдналися б у політичні партії та спромоглися усунути з російського простору більшовицьку ідеологію. Зазначимо, що тоді кожен цивілізований народ мав свої домінуючі національні державно-правові ідеології: в Америці – прагматизм і персоналізм, поєднані з лібералізмом; у Франції – екзистенціалізм, який істотно змінив правові погляди на подальший розвиток Франції; у Німеччині – раціоналізм; в Англії – ліберальний консерватизм.

Більшовицька ідеологія після поразки Росії в Першій світовій війні була найбільш спекулятивною формою завоювання в суспільній свідомості довіри. При цьому В. Леніна не цікавлять конкретні інтереси селянства та робітничого класу, його цікавить перемога революції, та заради цього він здатен на будь-які заходи, спрямовані на радикалізацію селянського руху, навіть якщо вони вступають у суперечність з ортодоксальними основами марксизму [6, с. 559].

На початку 1917 р. більшовицька партія Росії, що переважно складалася з російської та єврейської інтелігенції й робітників, налічувала менш як 24 тисячі, тоді як інші соціалістичні партії об'єднували сотні тисяч членів. Але обіцянки В. Леніна дати масам «мир, хліб і землю» завойовували дедалі більше прихильників його партії [10, с. 303]. Гра на соціальних інстинктах селянства була лише однією складовою загального плану більшовиків захопити владу. Гасло «землю – селянам» останні сприйняли як можливість безкарно ділити чуже добро, декретом про мир солдати звільнялись від необхідності дотримуватись присяги, а проголошення націоналізації фабрик і заводів, встановлення робітничого контролю над ними спричинило переорієнтацію робітників із фахової праці на переслідування колишніх роботодавців. Саме декрет про землю відіграв провідну роль у встановленні радянської влади (на ньому ґрунтувалися подальші нормативні акти радянської влади в Україні) [4]. Радянська історіографія називала цей документ політичним заходом пролетарської держави, який забезпечив підтримку очолюваного більшовицькою партією руху в промислових центрах селянською війною [8, с. 47].

Соціалістична ідеологія більшовизму формувалася невеликою часткою представників різних етнічних груп і соціальних верств. Усі вони у своєму житті не мали практичного досвіду приватновласницьких земельних відносин та у фінансовій і промисловій сферах. Вони не самореалізувалися та не утвердилися в суспільному житті й через різні причини залучилися до політичної боротьби за владу. М. Бухарін пише, що більшовицьке керівництво утворилося з ленінської «організації професійних революціонерів» [2, с. 90].

Від її створення веде свій родовід новий клас, який, на думку М. Джиласа, «виключно завдяки монополії на управління отримує особливі привілеї та матеріальні переваги». Цей новий клас мав специфічну приватну власність, яка виражалася в монопольному володінні правом на «розподіл національного доходу, регламентацію рівня заробітків, вибір напрямів господарського розвитку» тощо [5, с. 204]. М. Бердяєв вважав, що радянська бюрократія була могутнішою та впливовішою від бюрократії царської Росії завдяки тому, що вона підпорядковувала своєму впливу всі сфери життя, і називав її «новим привілейованим класом, який може жорстоко експлуатувати народні маси» [1, с. 105].

1917–1919 рр. позначилися в Росії політичною, економічною й ідеологічною кризою. Криза влади, перш за все, ускладнювала спілкування між суспільством і владою. Накопичене невдоволення було вкрай складно донести до влади, оскільки ті інститути, які за своїм призначенням покликані виражати й відстоювати інтереси різних соціальних груп, були деморалізовані та фактично не виконували свої функції. Звідси й спад підтримки колишньої влади та досить стримане, насторожене ставлення до утворюваних більшовицькою партією інститутів. Головним тоді в ситуативно сформованому умонастрої суспільства був конформізм, а також очікувальна позиція до можливих форм реакції на дії влади. Водночас суспільство, що звикло жити в умовах концентрації влади на її верхніх щаблях та її середніх і нижніх рівнях, усвідомило, що хаос та анархія являють собою серйозну загрозу їхньому життю. В. Ленін у цей період висунув гасло «диктатури пролетаріату» й розпочав за допомогою військової сили встановлювати радянську владу. Це спершу заспокоїло суспільство та не викликало в нього настороги, що будь-яка диктатура державної влади обернеться трагедією.

У концептуальному розумінні соціалістична ідея більшовицької партії несла в собі приховані для суспільної свідомості державотворчі ідеї: по-перше, В. Ленін чітко сформулював партійне будівництво за принципом демократичного централізму, подібного до російського самодержавства; по-друге, ідея усупільнення власності була виокремлена й не пов'язана з державним будівництвом; по-третє, головним завданням було захопити владу по вертикалі та по горизонталі. Соціально-психологічна атмосфера в суспільстві тоді змінювалася на користь більшовизму, оскільки революційні загони, які з'явилися у великих містах, зменшили вияви анархії, злочинності, хаосу. За таких умов у міських мешканців появилася впевненість у завтрашньому дні та довіра до більшовицької влади. Використовуючи ці настрої та силу примусу, більшовицька партія змогла укорінитися в радах завдяки своїм солдатським і робітничим депутатам.

В українському суспільстві були соціальні групи, хоча й не численні, але схильні до активної протидії та навіть радикальних дій щодо більшовицької влади. Екстремістські випадки траплялися в період двовладдя. Це вказує на те, що українська національна самосвідомість і більшовицька ідеологія виявляли свою несумісність. Тоді були відчутні неусталені ідейно-політичні погляди українських партій на майбутнє державотворення.

Отже, криза української національно-державницької ідеології позначилася на відсутності чіткої демаркації між соціалістичною ідеологією з її пролетарським і вульгарно-атеїстичним світоглядом та українською національною духовною культурою. Головна небезпека того часу полягала в тому, що збільшення та наростання в українському просторі представників більшовицької партії формували зростаючу в суспільстві агресію проти Росії. Це позначилося сплеском політичної активності проти більшовицької присутності. Проте В. Ленін вдався до тактики «повзучої» легітимації російських представників більшовицької партії в містах України.

Варто зазначити, що повоєнна ситуація позначилася відсутністю в українському суспільстві організованого громадянського спротиву проти більшовицької інтервенції. Водночас серед малоосвіченого селянства, робітників і політично й ідеологічно нейтральних соціальних верств сама назва рад асоціювалася з демократичними інститутами, а тому зростала довіра до цих інститутів. Насправді Ленінська «теорія» про взаємини селян із робітництвом, як пише М. Шаповал, вирізнялася політичним шахрайством. Її можна було сформулювати так: компартія мусить керувати селянами, щоб селяни були під проводом «пролетаріату» (Компартії). Через те у виборчій ординації до рад надано селянам «вибирати» одного депутата від ста тисяч, а робітникам – від двадцяти тисяч, тобто один робітник вартий п'яти селян. Так і записано в «конституції» більшовицької держави. Вся «теорія» Леніна щодо селянства зводиться до того, щоб обманом використати селян для цілей компартії. Ленінізм на практиці в Україні став нічим іншим, як лише пропагандою для покори селян, капітуляції села перед містом, теорією пограбування й одурення українських селян [11, с. 706].

Хибно й надто буквально сприйняті українським суспільством гасла «вся влада – радам», «земля – селянам», «фабрики, заводи – робітникам» призвели до величезних руйнувань традиційних форм приватновласницьких земельних відносин. Роздмухана більшовиками «класова ворожнеча» стала небезпечнішою, ніж повалене самодержавство. За таких умов більшовики почали змінювати гасла й тактику.

В історіографії цей політичний курс дістав назву «воєнного комунізму». В основі його лежали наці-

оналізація промислового виробництва, згорання товарно-грошових відносин, заміна їх державним регулюванням, розверстками, зокрема продовольчою, трудові мобілізації, на селі – створення комітетів бідноти (комітетів незаможних селян), комун і радгоспів. «Воєнний комунізм» був першою безпосередньою спробою більшовиків «будувати комунізм негайно й побудувати його швидко» [7, с. 13]. Звідси, на думку В. Верстюка, «воєнний комунізм» став головною причиною громадянської війни, постійно інспірував її, а не навпаки [3, с. 24].

Висновки. Найвагомим підґрунтям утвердження в суспільній свідомості українців соціалістичних ідей побудови нової державно-правової системи був той незаперечний факт, що минулий державно-правовий устрій та його традиції відійшли в небуття, а нове визначалося в пошуках, які характеризувалися відсутністю належного громадсько-політичного дискурсу, а більшовицька преса та агітатори безперервно нав'язували своє бачення майбутнього. Осмислюючи долю української землеробської цивілізаційно-правової культури, зазначимо, що тоді не було оптимальної участі всіх суспільних верств у спільному опорі більшовикам. Українська спільнота виявила в цій кризовій ситуації свою слабкість через суперечність проведених раніше реформ і свій соціокультурний індивідуалізм.

Початок ХХ ст. виявився для українського народу прірвою між європейською цивілізацією, корені якої були в цивілізаційно-правовій землеробській культурі, та російською. Зазначимо, що тоді політичні партії Європи в межах соціалістичної ідеології підходили до критичної рефлексії теорії К. Маркса з позицій можливості реформування всіх суспільних відносин в інтересах громадянського суспільства та демократичної правової держави, що в кінцевому підсумку засвідчує істотну перевагу європейської цивілізації. Більшовицька соціалістична ідеологія з її революційним інтернаціоналізмом, вульгарним атеїзмом і диктатурою пролетаріату завдала величезної шкоди традиційному укладу українського села. Правовий нігілізм більшовиків, їх заперечення інституту приватної власності зробили з українських селян, як носіїв принципово іншої цивілізаційної культури, чи не головних ворогів нової влади, яка не захотіла шукати будь-яких компромісів, обравши шлях насилля й терору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: Наука, 1990. 159 с.
2. Бухарин Н. Тюремные рукописи Н. Бухарина: в 2 кн. М.: АИРО, 1996. Кн. 1. Социализм и его культура. 258 с.
3. Верстюк В. «Воєнний комунізм» на Україні. Маршрутами історії. К.: Політвидав, 1990. С. 97–134.
4. Декреты Совнаркома и Совета рабоче-крестьянской обороны УССР, брошюры, инструкции и др. материалы об отпуске леса населению, социалистическом землеустройстве (1919 г.). ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1–86.
5. Джилас М. Лицо тоталитаризма. М.: Новости, 1992. 544 с.
6. Історія українського селянства: нариси в 2 т. К.: Наукова думка, 2006. Т. 1. 630 с.
7. Кульчицький С. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр. (до питання про так званий «воєнний комунізм»). Історичні зошити. 1992. № 8. С. 4–21.
8. Луцкий Е. Ленинский декрет о земле. Ленинский декрет о земле в действии. М.: Наука, 1979. С. 40–48.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. М.: Госполитиздат, 1961. Т. 19. 703 с.
10. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
11. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (фрагменти). Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: хрестоматія. Львів: Світ, 1996. С. 704–713.